
Олександр Удод (Київ)

АКАДЕМІК ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ (ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

*«Для чого потрібна історія? Для людського самопізнання.
Цінність історії якраз і полягає в тому, що завдяки їй ми визнаємо,
що людина зробила, і тим самим – що вона з себе представляє»*

Р.Дж.Коллінгвуд («Ідея історії»)

За епіграф ми взяли міркування відомого британського філософа й історика Робіна Джорджа Коллінгвуда (1889–1943 рр.) про призначення історії та місце людини в ній. Цінність історії, на його думку, полягає в тому, що вона показує, що людина зробила, а отже вчить нас, що таке людина¹. Людина була, є та буде у центрі історії. Дослідження історії – це, насамперед, вивчення людини. Люди не тільки творять історію, але й пишуть її. Історія «історіописьменників», історія істориків заслуговує не меншої уваги, аніж історія подій, які вони описували, і тих, які вони переживали. Історія істориків формується на перетині двох дослідницьких напрямів – біографічного та історіографічного, утворюючи новий жанр, котрий отримав у науковій літературі назву «історіографічного портрета»². Ідеться про створення портрета вченого, що

¹ Коллінгвуд Р. Ідея історії. – К., 1996. – С.66.

² Гордон А.В. Историки железного века. – Москва; Санкт-Петербург, 2018. – С.6.

постає як результат взаємодії трьох органічно переплєтених основ – життєвого шляху, творчості й соціально-культурного середовища. В історіографії давно та ефективно застосовується жанр історичного портрета, що стосується створення образів визначних історичних особистостей. Але тільки щодо вчених-істориків можливе створення власне *історіографічного портрета*, оскільки історик живе та діє водночас у кількох часових вимірах (сучасна йому історіографічна ситуація й ті епохи, які він досліджує), а також джерелами для його творчості є як першоджерела, так і їх інтерпретація колегами та попередниками. Тобто історик одночасно занурений і в історію, і в історіографію. Майстерність та успіх історика залежать від уміння володіти часом, від здатності комунікувати як із віддаленою епохою, так і з сучасністю, уникаючи при цьому найбільшого гріха історичних студій – модернізації історії, коли людям інших епох нав'язують стереотипи сьогоденного життя.

Професійний стандарт висококваліфікованого історика диктує необхідність проникнення в духовну сферу людини, вироблення вміння розуміти (а не засуджувати) вчинки дійових осіб у далекому минулому. А з іншого боку, історик має спрогнозувати, як його праці, роздуми (особливо про близькі за часом події, що мають гостре політичне забарвлення) сприйматимуться читачами в майбутньому, хоч би за 10–15 років. Жити в політично кон'юнктурному світі й зуміти водночас бути максимально вільним від такої кон'юнктури – це ознака історика-професіонала найвищого ґатунку. Виходячи з таких (можливо, занадто завищених чи ідеальних) вимог, видається можливим сконструювати історіографічний портрет неординарного історика – академіка Валерія Смолія, який навіть своєю біографією людини кількох епох символізує оті непрості стосунки історика з часом, коли неодноразово поставало питання існування, власне, самого фаху історика.

У функціонуванні історії як суспільного феномену й наукової галузі ніколи не може бути порожнечі, «пропащого часу» або непродуктивної епохи. Подібні негативні оцінки даються, як правило, заднім числом і не можуть бути об'єктивними чи справедливими. Наукова кар'єра В.Смолія розпочиналася в період так званого «розвиненого соціалізму»/«застою» (середина 1960 – середина 1980-х рр.). Саме українські радянські історики того часу в останні понад два десятиріччя піддаються незаслуженому остракізму. Про колективний портрет істориків цієї доби неодноразово згадувалося в новітній українській історіографії³. Це те покоління, яке, за влучною оцінкою Я.Калакури, «професійно та ідейно почало формуватися в добу хрущовської “відлиги”, критики культу особи Сталіна, яке повірило деклараціям тодішніх партійних лідерів про те, що повернення до теорії і практики сталінізму не буде. Ми боляче переживали й були глибоко розчаровані, коли просталінським силам удалося взяти реванш, повалити Хрущова, встановити авторитарний

³ Удод О.А. Проісторіографічна палітра українських радянських істориків доби «розвиненого соціалізму» // Світло й тіні українського радянського історіописання: Мат. міжнар. наук. конф. (Київ, 22–23 травня 2013 р.). – К., 2015. – С.161–175; Його ж. Історична наука в Україні періоду «застою»: проблема взаємин істориків і влади // Дисциплінарні виміри української історіографії. – К., 2015. – С.233–275.

режим і відновити репресії супроти інакодумців»⁴. Події того часу, а ще більше важка соціально-психологічна атмосфера, яка запанувала в наукових інституціях (особливо 1972 р. в академічному Інституті історії), назавжди закарбувалися в пам'яті В.Смоля, про що він неодноразово згадував під час заходів, присвячених історикам тієї епохи (О.Компан, О.Апанович, Ф.Шевченко, М.Марченко)⁵. Покоління українських радянських істориків 1960–1980-х рр., яке сприяло входженню В.Смоля у світ історичної науки, і життя та діяльність яких він міг безпосередньо спостерігати та вивчати як історіограф, мабуть є найсуперечливішим у нашій історії. Адже це покоління пережило по три, а навіть і чотири світоглядних злами («відлига», «застій», «перебудова», незалежність України). Реконструкція наукової діяльності істориків цього періоду, створення їх історіографічних (індивідуальних) або колективних (просопографічних) портретів є своєрідною реабілітаційною складовою формування образу та змістового наповнення ідеї неперервності (тяглості) української історіографії, утвердження думки щодо повноцінності кожного періоду розвитку української історії й історіографії, розуміння того, що в історії немає «порожніх» або «пропавших» періодів. Діяльність академіка В.Смоля в галузі історичної науки, його внесок у вітчизняну історіографію, громадська активність та, власне, світогляд як ученого виступають у ролі зв'язуючої ланки таких різнопланових, але єдиних своєю сутністю періодів української історичної науки.

Академік В.Смолий – визначний український історик, авторитетний організатор академічної науки, державний і громадський діяч. Його ім'я вже понад півстоліття уособлюється з українською історіографією. Здавалося б, такий тривалий час «служіння примхливій богині Кліо – покровительці знань про минуле людства» (за словами П.Тронька) мав бути адекватно відображений у публікаціях, дослідженнях його життєвого шляху й наукової творчості. Але насправді список праць про В.Смоля вельми скупий. Окрім традиційних для нашої історіографії (очевидно з жанру «антропология академічного життя») публікацій до ювілеїв ученого⁶ та коротких відомостей біографічного жанру в різноманітних виданнях довідкового характеру (енциклопедіях, словниках, покажчиках)⁷, нічого синтетичного, узагальнюючого не створено. Та й сам учений не воліє вдаватися до жанру мемуаристики, автобіографічних публікацій. У цьому сенсі В.Смолий не є винятком із загальної тенденції: наші сучасні історики не пишуть мемуарів, не публікують

⁴ Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2012. – С.3.

⁵ Фалько Я. Презентували архів історика «залізного століття» Олени Апанович // Голос України. – 2019. – 22 жовтня.

⁶ Ресніт О.П. Завжди у пошуках нового (Академіку В.А.Смолю – 50) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.10. – Ч.1. – К., 2000. – С.8–18; Його ж. Слово про Вченого // Україна крізь віки. – К., 2000. – С.14–16; Тронько П.Т. 40 років служіння Кліо // Там само. – С.5–13; До 60-річчя головного наукового редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А.Смоля // Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С.4–7.

⁷ Матях В.М. Валерій Андрійович Смолий // Інститут історії України НАН України: 1936–2006. – К., 2006. – С.353–363; Його ж. Смолий Валерій Андрійович // Енциклопедія історії України. – Т.9. – К., 2012. – С.672–674; Турченко Ф.Г. Смолий Валерій Андрійович // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К., 2006. – С.542; Смолий Валерій Андрійович // Хто є хто в Україні. – К., 2001.

спогади про своїх колег. Чому так сталося? Причин цього явища багато. Про одну з них згадувала відома історикinja «залізного віку» О.Апанович, говорячи про свого вчителя К.Гуслистого: «Здавня я відчувала необхідність – як учнівський і людський обов'язок, як прояв глибокої вдячності за те, що він зробив для мене – написати книжку про цього історика значного масштабу й глибини, що став певною мірою жертвою тоталітарного режиму, однак не мала змоги зайнятися цією справою як належить – ґрунтовно, з цілісною самовіддачею»⁸. Прес «залізного віку» (за образно-філософським визначенням поета О.Кушнера) наклав свій відбиток і на таку делікатну, особистісну сферу, як саморефлексія, аналіз власної діяльності. Особистісний фактор усіяко нівелювався адміністративною системою. Пріоритетними були масштабні колективні видання, які ще сучасники називали «братськими могилами». Корпоративна культура тих часів вимагала неодмінного «рівняння у шерензі». Учений як людина владу не цікавив. Цей радянський спадок ще довго доведеться долати українським історикам із тим, щоб мемуарна література зайняла своє належне місце як цінне історіографічне джерело.

Історіографічний портрет академіка В.Смолія – це розгортання його наукової творчості у царині історичної науки на тлі власної біографії як складової процесу унікальних періодів української історії та мережі інтелектуальних зв'язків із найяскравішими представниками його соціокультурного оточення.

Перше, визначальне місце історичної пам'яті для будь-якої людини – це його мала батьківщина, рідний край, місто чи село, де вона народилася. Для історика це ще й об'єкт професійного дослідження: чим унікальний мій край, яке його місце в минулому країни, хто були мої предки, чим вони знамениті або особливі? Подібні питання, звичайно, хвилювали й Валерія Смолія, котрий народився 1 січня 1950 р. та провів дитячі роки у с. Авратин Волочиського р-ну Хмельницької обл. Уже незвична назва села на тлі численних безликих та одноманітних топонімів радянської доби спонукала зануритися в його історію. Чому саме «Авратин»? Існують дві версії походження назви, безпосередньо пов'язані з місцевими історичними переказами. Відповідно до першої, село спочатку називалося Горатин («гора, огорожена тином»). За другою, назва походить від слова «обратно» (рос., старослов.), тобто Обратин – село, до якого люди повернулися після татарського набігу. Упродовж XVI–XVII ст. Авратин був ареною численних нападів степовиків. У подіях національно-визвольної війни середини XVII ст. активну участь брав сотник Степан Авратинський. Складна історія рідного краю, непрості взаємини українського й польського населення, досить гострі релігійно-церковні стосунки (чого тільки варта так звана «харитатива» – податок, що сплачували православні в католицькій країні) знаходили відображення та мали вплив на розв'язання сучасних проблем. Не знаючи історії, не розуміючи передумов багатьох подій неможливо було усвідомлювати й безболісно

⁸ Апанович О. К.Г.Гуслистый – історик України // Під знаком Кліо. – Дніпропетровськ, 1995. – С.196.

знаходити консенсус у громадських справах. У такому історичному краї В.Смолій приречений був стати істориком. Не тільки багате минуле, але й сучасний для юнака період (1950–1960-ті рр.) накладали свій відбиток на його світогляд, життєві орієнтири, психологічний характер. Домінуючий спогад дитинства – це страх прикордоння. Саме тут проходив історичний кордон між Галичиною та Волинною, а на початку ХХ ст. – між Польщею й Росією (згодом СРСР). «Вічний страх кордону» – це спогади про весілля особливих відділів радянських прикордонних частин, які більше займалися пошуком «ворогів» серед місцевого населення, а не по той бік кордону; це історія розірваних сімей, що були розкидані по обидва боки рубежу; це епізоди кривавої боротьби з контрабандою, постійні перекриття кордону, хаотичні обстріли, збройні провокації. Початок Другої світової, згодом німецько-радянської війни, система дотів, розстріли євреїв у 1941 р. – усе це було у спогадах батьків В.Смолія, усе це відбилосся на їхній сім'ї. Дід – далекий від політики пасічник, був безпідставно репресований і загинув у мордовських таборах. У таких умовах обрати фах історика за професією, що, за словами О.Довженка, була найнебезпечнішою, означало піти проти системи, усталених правил, а також подолати свій внутрішній підсвідомий страх. Це згодом історики, пояснюючи особливості повсякденного життя в умовах прикордоння, із подачі американця Фредерика Джексона Тернера (1861–1932 рр.) почнуть послуговуватися поняттям «фронтір», знаходячи в ньому причини й передумови сучасних проблем у міждержавних і міжетнічних взаєминах. А ровесники В.Смолія без занурення в модні наукові теорії виростили в таких умовах загартованими, навчалися бачити світ у його різнополярності, виробляли вміння толерантного співіснування.

Становлення В.Смолія як особистості відбувалося в його мікрокосмі, котрим для нього була родина. Батько – Андрій Йосипович, справжній сільський інтелігент (у народі, особливо на селі, у той час інтелігентами вважали насамперед грамотних, мудрих людей, які охоче ділилися своїми знаннями з односельцями, і такий неформальний статус не вимагав обов'язкового підтвердження дипломами чи атестатами), двадцятирічним юнаком був призваний до Червоної армії, в якій прослужив довгі сім років (1939–1946 рр.), нагороджений двома орденами Слави та орденом Червоної зірки. Про війну, як і всі його ровесники в 1950–1960-х рр., не любив розповідати, адже розцінював її як лихо, протиприродне явище. Мати – Людмила Степанівна (в дівочтві Чорна) працювала вчителькою у сільській школі, за фахом викладачка української мови та літератури. Дуже важко журналістам дається викликати на довірливу розмову академіка В.Смолія. І лише у скупих, епізодичних спогадах про дитинство можна знайти теплі рядки: «Я дуже добре вчився. Я народився в селі, в дуже тяжкому життєвому просторі. Мені завжди хотілося досягти чогось більшого і кращого. Я прагнув здобути знання не лише з підручників. Дуже любив ходити до бібліотеки, бо читання було моїм улюбленим заняттям. Телебачення ще не було. Тож цілими вечорами сидів і

читав»⁹. Своїми першими наставниками В.Смолій вважає батьків, натомість школа «дала фундаментальні знання. Найтепліші спогади в мене пов'язані саме з нею»¹⁰. До речі, до школи він пішов у 6-річному віці, що було нетиповим для радянських часів. Закінчив її із золотою медаллю, а вже 1966 р. став студентом історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. 1966-й рік видався неординарним в історії шкільництва: у зв'язку з переходом на 10-річний термін навчання у середній школі тоді одночасно було два випуски – учнів 10-го й 11-го класів. Як згадує В.Смолій, «це створювало додаткове навантаження при вступі до будь-якого інституту, не тільки до Кам'янець-Подільського. Це чисто технічно важко, а психологічно ще важче. Бо хлопець, який знав тільки село, його околиці, і ще районний центр, а тут потрапляє у зовсім інше середовище, середовище міста. Він далеко від батьківського дому, і сам на сам у розмові з цілим соціумом. Звичайно, потім людина адаптується і пристосовується до умов, але ці речі я ніколи не забуду»¹¹. Юнак умів і любив навчатися. Ще школярем він перечитав дві бібліотеки – шкільну та сільську. Будучи студентом-істориком виявив не тільки неабиякі здібності, які зараз назвали б академічними, але наполегливість у навчанні, прагнення дійти до суті подій і фактів, дати їм власну оцінку, неординарно інтерпретуючи перебіг історичного процесу, за що й отримав диплом із відзнакою. Висококласну фахову (історичну) освіту В.Смолій здобув у Кам'янець-Подільському інституті, який ніколи не вважався провінційним, а навпаки, був знаний своїми відомими істориками, професорами, серед яких – Леонід Антонович Коваленко (1907–1985 рр.), Петро Федорович Щербина (1910–2001 рр.), Петро Фролович Лаптін (1912–1986 рр.), Анатолій Олексійович Кошилов (1936–2007 рр.) та ін. За всіма можливими критеріями успішності початок наукової кар'єри В.Смолія був вдалим. У рідкісні моменти саморефлексії (за категоричного «мемуари – це не до мене!») в розмові з журналісткою він пояснив феномен успішності таким чином: «Мені не було шістнадцяти років, а я вже закінчив школу з медаллю. Мені немає двадцяти, як закінчую вуз. Мені немає двадцяти чотирьох, я захищаю кандидатську дисертацію. Так, це називається успішністю, але ніхто не хоче сказати про те, що за цією успішністю стоїть величезна праця. Одна справа, це те, що Бог дав, а інше – це праця, праця, праця. Щоденна, тяжка, системна праця! Лише в такому випадку людина може самореалізуватися. В іншому разі навіть велетенський талант буде викинутий на узбіччя»¹².

Однією з визначальних рис В.Смолія як історика є його прагнення до нового, сміливість у науці, незашореність, здатність ламати стереотипи. Він завжди хотів досліджувати найменш відомі сторінки минулого. Як кажуть, усі ми родом із дитинства. Мало хто розумів, чому в дитинстві Валерій Смолій хотів стати лісником (саме так, лісником!), адже в місцевості, де він виріс,

⁹ Медовик (Авраменко) К. Смолій Валерій Андрійович (директор Інституту історії НАНУ): «Самореалізація? Тільки через працю!» [Електронний ресурс]: <https://h.ua/story/242385/>

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

не було лісу... Парадокс полягав у тому, що «ліс втілював для мене якусь таємницю, пошук невідомого, темінь, яка при наближенні ранку розсіюється»¹³. У цих образних, майже поетичних словах сформульоване творче кредо історика: докопатися до істини, розвіяти морок невідомого й водночас бути чесним перед наукою та перед собою. Така моральна позиція завжди виграшна – вона надає перевагу, упевненість у силах.

До власного шляху в науці В.Смолій ішов ще зі студентських часів, він горів бажанням досліджувати теми, які були майже невивченими. Уже тоді він хотів сказати своє слово, а не «переспівувати переспіване». У студентські роки сформувався стійкий інтерес до архівів. Ось де справжні історичні знання, ось де першоджерела! «Опинитися в особливій надзвичайній тиші архіву, відчувати його таємничість, – згадував пізніше академік, – і те, що ось якраз відбудеться маленьке відкриття, знайдеш щось таке, про що інші й не здогадуються, – це особливе, трепетне відчуття. Без нього, напевно, стати справжнім істориком неможливо. Потрібно не мріяти, а щоденно наполегливо працювати задля реалізації тих завдань, які поставив перед собою»¹⁴. Студент В.Смолій на літніх канікулах, за іншої найменшої можливості відразу їхав або до Москви, або до Києва, де відвідував архіви. У Москві – це Центральний державний архів давніх актів, Центральний державний військово-історичний архів. Захоплювала тогочасна (кінець 1960 – початок 1970-х рр.) атмосфера демократичності, величезний потенціал джерельної бази, особливо з картографії української історії епохи середньовіччя й початку нового часу. В.Смолія цікавили суспільні настрої, інформативність архівних джерел щодо вивчення духовного світу людини середньовічної епохи.

Після успішного завершення навчання в педагогічному інституті (1970 р.) В.Смолій відразу здійснив спробу вступити до аспірантури Інституту історії АН УРСР, але вона виявилася невдалою. А тому «шлях Валерія Андрійовича, як і в багатьох інших наших колег, у велику науку пролягав через класні кімнати середньої школи й вузівські аудиторії, де відточувалася педагогічна майстерність, здобувався досвід стосунків з учнівською, студентською молоддю»¹⁵. Два навчальних роки (1970/1971, 1971/1972) В.Смолій провів учителем історії (а також географії) у сільських школах Житомирської й Тернопільської областей та асистентом у Ніжинському державному педагогічному інституті, куди його рекомендував кам'янчанин Л.Коваленко. Ані В.Смолій, ані Л.Коваленко не полишали мрії про велику історичну науку, а тому вперто долали неодмінні в радянські часи бюрократичні перепони на шляху до мети. Аспірантом Інституту історії АН УРСР Валерій Смолій став у знаковому для української історичної науки 1972 р. Збереглося кілька листів В.Смолія до Л.Коваленка, що відображають перипетії довкола вступу до аспірантури (про відтягування термінів складання кандидатського іспиту зі спеціальності, про «необхідне відношення з місця роботи», про роботу

¹³ Там само.

¹⁴ Творче кредо академіка Валерія Смолія (спілкувався Ігор Кравчук) [Електронний ресурс]: <http://www.hetman.tv/nomera/2013/2013-1-48/smoliyi.html>

¹⁵ *Резніт О.П.* Завжди у пошуку нового (Академіку В.А.Смолію – 50). – С.9.

та ін.). І як вінець – таке повідомлення своєму наставникові: «Восени [1972 р.] я подав документи знову в Інститут історії, складав екзамен і 15 листопада був зарахований в аспірантуру. Кілька тижнів тому відбулась вчена рада Інституту, затвердили ту ж саму тему возз'єднання. Науковим керівником затвердили В.А.Дядиченка, але Вадим Архипович дуже зараз хворий, не знаю як буде далі. А поки що з всіма питаннями звертаюсь до Федора Павловича [Шевченка]. Живу в гуртожитку, але аж в Святошині, трохи незручно»¹⁶. Із листування видно також, як молодий аспірант поринув в історичну науку – готував і пересилав тези на конференції, публікував статті в наукових фахових виданнях (і навіть в «Українському історичному журналі»), працював в архівах (не тільки в Києві, а й у Житомирі).

Коли журналісти запитали у В.Смолія, що він вважає своєю першою перемогою, відповідь була прогнозованою – публікація в науковому часописі. Ішлося про рецензію молодого аспіранта на монографію Л.Коваленка, що побачила світ в одинадцятому числі «Українського історичного журналу» за 1973 р. Тут В.Смолій постає досвідченим істориком, добре обізнаним із джерелами, що дало йому можливість критично оцінити працю Л.Коваленка й додати своє бачення деяких питань історії Правобережної України наприкінці XVIII ст. («Волинська тривога» 1789 р., політична діяльність шляхетсько-магнатських угруповань під час повстання 1794 р. та ін.)¹⁷.

Таким чином, життєва і творча доля міцно пов'язала В.Смолія з академічним Інститутом історії ще в далекому 1972 р. Саме тут він пройшов шлях професійного зростання від аспіранта до директора. Без сумніву, формування вченого-історика – це складний процес, що потребує широкого кругозору, великої працездатності, закоханості у свою справу. Важливе також те професійне середовище, в якому опиняється науковець на самих початках свого творчого становлення, нарешті – соціокультурна атмосфера доби. В.Смолій мав можливість ще в аспірантські часи спілкуватися з такими відомими вченими у царині його дослідницьких інтересів, як В.Голобуцький, К.Гуслистий, О.Компан, В.Маркіна та ін. Науковими керівниками кандидатської дисертації були В.Дядиченко, а з 1973 р. – Ф.Шевченко. Із часом міцні творчі контакти пов'язали молодого дослідника з істориками із провідних університетських центрів України – М.Ковальським, Ю.Мициком, Г.Швидько, П.Михайлиною, В.Грабовецьким. Багато корисного, особливо в методологічному плані, виніс він із наукових контактів із російськими фахівцями О.Дружиніною, М.Нечкіною, В.Бугановим, О.Преображенським, Г.Хорошкевич, А.Сахаровим, М.Баргом, Б.Флорею та ін.

Рубіжний етап у становленні академічного вченого – звісно, підготовка й захист дисертації. Кандидатську В.Смолій захистив у 1975 р. достроково, тобто до завершення терміну перебування в аспірантурі. Тема звучала так:

¹⁶ *Копилов С.А., Степанков В.С.* Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С.169, 173.

¹⁷ *Смолій В.А.* [Рец.] Л.А.Коваленко. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. Вид-во Київ. ун-ту, 1973, 166 с. // Український історичний журнал. – 1973. – №11. – С.152.

«Возз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської держави». Ця проблема визначила спеціалізацію вченого на питаннях історії козацтва, національно-визвольній боротьбі українського народу, українсько-російських і українсько-польських взаєминах. В.Смолій не піддався спокусі зосередитися на кон'юнктурно вигідних темах новітньої історії або на історико-партійній проблематиці.

У грудні 1985 р. у спеціалізованій вченій раді Інституту історії АН УРСР В.Смолій захистив докторську дисертацію «Соціальна свідомість учасників народних рухів на Україні: друга половина XVII–XVIII ст.». І її тема, і проблематика наукової монографії та публікацій під час підготовки до захисту були досить нетрадиційними для тогочасної української радянської історіографії. В.Смолій змушений був виконувати дослідження в межах панівної марксистської парадигми зображення національного історичного процесу. Але розкрити проблему суспільної свідомості, духовних цінностей навряд чи було б можливим лише у традиціях позитивістського історієписання, без залучення і творчого осмислення напрацьованих світовою історичною думкою нових методологічних підходів до дослідження духовних та психологічних аспектів минулого, з'ясування думок, прагнень, оцінок сучасності представниками різних верств українського ранньомодерного соціуму. Про поширення в Україні ідей історіографічної школи «Анналів» у 1980-х рр. немає підстав стверджувати, але співзвучність у деяких методологічних підходах очевидна.

У 1986 р. В.Смолій, уже як доктор історичних наук, очолив відділ історії феодалізму Інституту історії АН УРСР. Згодом, на початку 1990-х рр., на базі цього структурного підрозділу сформувалася новітня державницька школа, а сам він перетворився на всеукраїнський координаційний центр із дослідження українського середньовіччя й раннього нового часу.

Успішною є академічна та адміністративна кар'єра В.Смолія. У 1992 р. його було обрано членом-кореспондентом, а 1995 р. – дійсним академіком Національної академії наук України. У 2015 р. став академіком-секретарем Відділення історії, філософії та права НАН України. У 1991 р. В.Смолій – заступник директора з наукової роботи, а з грудня 1993 р. – директор Інституту історії України НАН України.

Нові можливості для реалізації амбітних проектів відкрилися для В.Смолія й очолюваного ним інституту та власної наукової школи в новій історіографічній ситуації, яка сформувалася в нашій країні після проголошення незалежності 1991 р. Українська історіографія вивільнилася з адміністративних та ідеологічних тенет організованої за радянським зразком моделі розвитку й опинилася перед проблемою пошуку свого місця в інтегрованому просторі Європи. Цей процес виявився надзвичайно складним, професійне середовище повільно адаптувалося до нових умов. Важко сприймалися модерні віяння, що входили органічною складовою у простір української історіографії, розмаїття методологій, концепцій, світоглядних парадигм, плюралізм думок і конструктивний цивілізаційний діалог, які на початку XXI ст. вже стали нормою для вітчизняної історичної науки.

Багато хто з істориків удавалися в той час до безплідних дискусій, таврування виявів імперського та радянського тоталітарного минулого в історичній думці. Академік В.Смолій пішов іншим шляхом – продуктивним. Його тодішні праці, як конкретно-історичні, так і методологічного характеру, наповнені цілком визначеним змістом. Нарощування нових історичних знань, публікація першоджерел, актуалізація історіографічної спадщини стали основним змістом діяльності В.Смолія. Окреслювалися найбільш важливі пріоритети в дослідженні класичного періоду української історії від найдавніших часів до початку ХХ ст., а саме процеси державотворення, особливо за Київської Русі та козацької доби, національно-визвольних рухів і культурно-національного відродження України, соціально-економічних змін тощо.

Вироблені науковим колективом Інституту історії України під керівництвом академіка В.Смолія нові концептуальні підходи щодо осмислення історичного процесу почали давати результати. Ідеться про фундаментальний багатотомний академічний проект «Енциклопедія історії України» (2002–2019 рр.), низку колективних та авторських монографій, зокрема 15-томну серію «Україна крізь віки», серію біографічних нарисів «Особистість і доба», багатотомне довідкове видання «Україна: хроніка ХХ століття». «Україну крізь віки» та «Енциклопедію історії України» було відзначено, відповідно, у 2000 та 2018 рр. Державною премією України в галузі науки і техніки. Під керівництвом академіка В.Смолія реалізовано масштабні проекти: «Все про Україну» (1998 р.), «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001 рр.)» (2001 р.), «Уряди України у ХХ столітті: науково-документальне видання» (2001 р.), «Видатні діячі України минулих століть: меморіальний альманах» (2001 р.), «Нариси з історії дипломатії України» (2001 р.), «Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси» (2004 р.), «Історія українського селянства: нариси» (2006 р.), «Нариси з історії Української революції 1917–1921 років» (2011 р.), «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття: історичні нариси» (2011 р.) та багато інших. Своєю місією В.Смолій вважає заповнення всіх лакун української історії, створення новітнього за фактажем і методологією історичного наративу. За його ініціативою на шпальтах «Українського історичного журналу» відбулася дискусія щодо майбутньої багатотомної історії України.

Творча діяльність академіка В.Смолія занадто багатопланова та всеосяжна, це рівень макроісторії, глибинне охоплення всього історичного процесу й визначення місця української минувшини у глобальній історії. В останні роки, координуючи діяльність академічних інститутів гуманітарного блоку, він започаткував низку проектів міждисциплінарного характеру. У 2018–2019 рр. за його редакцією вийшли дві книги «Нарисів з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями», готуються до видання нові проекти спільно з колегами з Інституту географії НАН України.

Як згадувалося вище, ще в 1986 р. В.Смолій після захисту докторської дисертації став на чолі одного з відділів Інституту історії. Сходження його адміністративною вертикаллю було логічним та обґрунтованим – від

завідділом до заступника директора й керівника академічного інституту. Інколи колеги-історіографи називають такий тип історика організатором історичної науки, що підспудно дещо нівелює власне наукові дослідження вченого. В.Смолій не вважає своїми найвищими досягненнями важливі й необхідні для організації української науки посади. Для нього головне в науці – численні історичні праці (а це понад 1100 різножанрових публікацій), які він написав індивідуально, глибоко осмисливши як історіографічну спадщину, так і дослідивши особисто відкриті джерела. Зовсім рідко ми характеризуємо такий необхідний вид діяльності в науковій сфері, як менеджмент в історичній науці. Понад три десятиліття перебування В.Смолія на керівних посадах, успішні результати його роботи як лідера галузі дають підстави стверджувати про сформованість окремого виду діяльності – наукового менеджменту, менеджменту в історичній науці. Найважливіша особливість його в інтелектуальній сфері полягає в тому, що інтелект, на відміну від фізичних інструментів, не належить роботодавцеві, після роботи людина забирає його з собою. Тому давній принцип «батога та пряника» в інтелектуальній сфері не спрацьовує. В історичній науці замість начальника/боса потрібен перш за все лідер. У чому його сила? Лідер – це людина, котра кличе команду в таке майбутнє, куди він і сам хоче потрапити. Лідер не збирається нікого карати, він відмовляється від наказів як форми спілкування й замінює їх обговоренням, відходить від використання в роботі документів, розроблених без участі конкретних співробітників. Головна риса менеджера-лідера полягає у запереченні нав'язаного (обов'язкового) контролю та заміні його встановленням відносин довіри в колективі науковців. Командно-адміністративна система радянських часів залишила нам у спадок стосунки «генералів» від науки й наукових «рабів», які зараз радикально переглядаються. Ефективна командна робота потребує інтелектуальної рівності. Командний дух повинен підтримувати ентузіазм учасників, без чого рідко народжуються видатні наукові досягнення.

Сформований академіком В.Смолієм новий тип сучасного менеджменту в історичній науці знайшов своє втілення у формалізованому вигляді як стратегія, або концептуальні засади діяльності Інституту історії України НАН України¹⁸. Рамковий документ визначає напрями науково-дослідної, науково-організаційної, науково-методичної, науково-освітньої, науково-видавничої, науково-популяризаторської та пам'яткоохоронної роботи задля отримання фахового (у широкому сенсі – інтелектуального) продукту у вигляді наукового та/або науково-прикладного результату: конкретних історичних студій, концептуальних пропозицій, методичних, дидактичних розробок, експертних висновків, консультацій та рекомендацій. Документ визначає місію інституту – організація і проведення на світовому рівні фундаментальних наукових досліджень історичного спрямування, створення на цьому підґрунті якісно нового інноваційного продукту для забезпечення сталого розвитку наукового потенціалу України. Стратегією інституту є збереження і

¹⁸ Див.: Концептуальні засади діяльності Інституту історії України НАН України [Електронний ресурс]: <http://history.org.ua/uk/page/concept-of-activity>

зміцнення статусу потужного міждисциплінарного дослідницького центру міжнародного рівня, забезпечення методологічної, аналітичної та інформаційної розробки міжнародних, державних, регіональних, місцевих програм і проектів історичного спрямування, своєчасне реагування на виклики часу, зокрема запити органів державної влади й суспільства. Професійний та ефективний менеджмент у галузі історичної науки, комплексна та системна діяльність Інституту історії України у відповідності з його стратегією (концептуальними засадами) забезпечили успішне проходження установою в 2019 р. атестації з найвищою в академічній сфері оцінкою (категорія «А»).

Історіографічний портрет академіка В.Смолія не був би повним без висвітлення його державної і громадської діяльності. У 1997–1999 рр. він обіймав посаду гуманітарного віце-прем'єра в уряді В.Пустовойтенка. Це був час, коли на подібні посади призначали людей із великим досвідом, блискучою освітою, величезним авторитетом у суспільстві й наукових колах (І.Курас у 1994–1995 рр., М.Жулинський у 1992–1994 і 1999–2001 рр., В.Семиноженко в 1999, 2001–2002 рр.). Знання В.Смолієм історії створювало суттєві переваги для діяльності на посаді заступника керівника уряду, особливо це проявлялося у закордонних заходах, координації академічної та університетської науки, організації роботи освітніх установ. Із плином часу, аналізуючи власну державну діяльність і тогочасної влади, академік із прикрістю відзначав, що політикум в Україні не домігся основного – на чільне місце всіх державотворчих процесів не було поставлено людину. Гуманітарна сфера розвивалася за залишковим принципом, що, власне, унеможливило цей розвиток. Поза увагою влади опинилися проблеми людини в багатьох регіонах, що породило конфлікти, війну на Донбасі, втрату Криму. Це була, насамперед, гуманітарна поразка України. Українські громадяни на Донбасі та у Криму так і не відчули себе справжніми українцями.

«Похід у владу» став для академіка В.Смолія стимулом для реалізації нових наукових проектів. Один із них – видання «Історик і Влада» (2016 р.). Пояснюючи його ідею, він писав: «Історик і влада – це не тільки цікавий та завжди актуальний сюжет, а складова професії практично кожного історика – від шкільного вчителя до академіка... У зв'язці історик – влада не остання роль належить самому історикові. Влада не може існувати без історика, літописця і тлумача її дій. Історик у владі – це політична фігура, котра може корегувати й навіть спрямовувати дії влади... Як це не парадоксально звучить, історик у владі є необхідним суб'єктом влади. До його компетенції належить створення політичних програм, обґрунтування геополітичного курсу країни. Проте позиція історика може бути й діаметрально протилежною, як інтелектуал він може перебувати і в опозиції до будь-якої влади чи то політичного режиму»¹⁹.

Академік В.Смолій, аналізуючи трансформації та зміни, що їх пережила за останні десятиліття українська історична наука, відзначав, що в результаті було сформовано нову інтелектуальну ідентичність

¹⁹ Див.: Історик і Влада. – К., 2016. – С.6.

вітчизняного історика. Сучасний фахівець прекрасно розуміє, що в нинішній ситуації дилетанти й чиновники від науки не будуть указувати йому, що та як робити. Натомість він цілком усвідомлює свою значущість у теперішніх практиках інструменталізації історії. Задача історика полягає у формуванні нових образів вітчизняного минулого, створенні пантеону національних героїв, переоцінці подій близького й віддаленого минулого свого народу. Оригінальним є спостереження про сутнісні відмінності статусу історичної науки в Україні та Росії: «Прикметно, що на відміну від російських істориків, котрі здебільшого зосереджені на минулому, з притаманною їм ностальгією за колишньою величчю, українські історики особливу увагу приділяють сучасному. Ідеться про погляд на давнину із сьогодення, що є підґрунтям історичного оптимізму, а не навпаки – проєкцією минулого на сучасність (і як наслідок – імперські амбіції та настрої в Росії)»²⁰.

Професійний історик, який предметно досліджує конкретно-історичну епоху, за своїми науковими інтересами, здавалося б, досить віддалений від проблем соціуму, в якому він живе. Але справжній історіограф завжди думає про престижність власного фаху, розмірковує про роль історичної науки у суспільстві. За словами В.Смолія, «про історію, її значення й місце у житті кожного суспільства тривають нескінченні фахові (і не дуже) суперечки. Проте реальне усвідомлення історієписання як культурного й духовного феномену у суспільному житті зазвичай відбувалося лише з висоти історичного часу»²¹. Подібна «висота історичного часу», моральний і науковий авторитет академіка В.Смолія дають йому можливість адекватно судити про фах історика, залучати громадськість до вирішення нагальних проблем історичної суспільної свідомості. Чітка позиція щодо ролі істориків та історії у сучасному українському суспільстві органічно доповнює історіографічний портрет ученого. «Якщо говорити про фах історика, – зауважує В.Смолій, – то варто усвідомити, що це – вислід праці багатьох людських поколінь, інтелектуальних, культурних, духовних потуг. За різних часів традицію історієписання представляла ціла галерея діячів – писці, жерці, хроністи, монахи-літописці, відлюдники-переписувачі, мандрівні мужі, антиквари, ерудити, придворні історіографи, мислителі нового часу, поважні члени університетських корпорацій, любителі-аматори, незалежні дослідники та ін. Усі вони століттями прокладали шлях до перетворення Клію від служительки мистецтва до навчительки життя, від хранительки фактів до порадиці прагматичного розуму, від філософської візіонерки до науки про історичну людину»²². Академік В.Смолій у своїй науковій творчості виходить із того, що історія як наука залишається зіпертою, головним чином, на людський досвід і його антропологічне, культурологічне осягнення в найрізноманітніших виявах історичного буття. Справжній фах історика здобувається завдяки багаторічній роботі

²⁰ Історик і Влада. – С.8.

²¹ Інтерв'ю головного наукового редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А.Смолія з нагоди 60-річчя // Український історичний журнал. – 2017. – №6. – С.14.

²² Там само.

з джерелами, складним і повсякденним потугам думки навколо тлумачень фактів та подій минувшини, безцінним комунікативним практикам спілкування зі старшими й молодшими колегами, десяткам і сотням цехових нюансів та нібито «дрібниць», які дозволяють побачити, уявити, відчутти історичну людину, зрозуміти мотиви її поведінки, темп буття тощо.

Академік В.Смолій, очолюючи державні, академічні, громадські фахові корпорації істориків (зокрема Українську академію історичних наук, яку він утворив у 1999 р. і реанімував у 2017 р.), є справжнім лідером професійної спільноти, він виявляє турботу про інтелектуальний і матеріальний стан українських істориків. «На сьогодні існування, точніше буття цеху істориків як спільноти, – розмірковує В.Смолій, – забезпечують конкретні й живі люди – представники кількох поколінь, різного віку, досвіду, відмінних творчих можливостей, зацікавлень, уподобань і досягнень, у чомусь неперевершені фахівці, а у чомусь – недосконалі (як усі ми) люди зі своїми чеснотами й вадами. Розірвати цей людський, комунікативний зв'язок, цей самобутній ланцюг поколінь насправді означає знищити середовище, в якому він плекається десятиліттями. Хотілося б, щоб наше суспільство та громадськість замислювалися, переймалися, опікувалися не лише утилітарними і прагматичними проблемами ціни, вартості, а й культурними та інтелектуальними потребами. Адже неможливо спроектувати й, урешті-решт, збудувати успішне майбуття, спираючись на морок забуття своєї минувшини»²³.

В останні роки у світі дедалі більше набуває популярності так звана публічна історія. Її не варто зводити тільки до популяризації історичних знань шляхом їх спрощення чи примітивізації. Публічна історія – це, насамперед, теорія і практика побутування історичних знань у суспільстві, це – використання історичних знань та їх абсолютна доступність для всіх членів соціуму. Публічна історія – корінна ознака громадянського суспільства, для якого немає закритих, табуйованих тем. Сильна нація не соромиться «незручних питань» у розумінні своєї історії. Справжня історія завжди патріотична. У цьому глибоко переконаний академік В.Смолій: «Коли мова заходить про історика-патріота, то важко обійтися без згадки про історика-антипатріота (і ще багато влучних синонімів можна тут підібрати). Проте, мені здається, що правда історії (якщо вона не препарована ідеологічно, а справжня) завжди є патріотичною»²⁴.

Донесення історичних знань до суспільства здійснюється через найрізноманітніші форми побутування публічної історії – медіа, інтернет, музеї, бібліотеки, кіно та ін. Найефективнішим вочевидь каналом є шкільна історична освіта. Академік В.Смолій завжди вважав справою честі й обов'язком академічного історика брати участь у творенні підручників з історії. Він – автор діючого підручника з історії України для 7 кл. з 1983 р. і по цей час, тобто 37 років. Це абсолютний рекорд, адже жодна інша навчальна книжка з історії не наближалася до таких показників. В.Смолій має свою чітко

²³ Там само. – С.16.

²⁴ Академік Валерій Смолій: Правда історії, якщо це така правда, завжди патріотична // День. – 2011. – 14 липня.

окреслену позицію щодо підручникотворення й удосконалення дидактичних засад історичної освіти: «Передусім треба відділяти підручникове знання від наукового, історичного знання. Це різні форми знань, так само, як різними формами знань є мас-медійне знання і те ж наукове знання. У нас же це все досить часто плутають. І найбільша проблема нинішнього підручника – складніша. Справа не в тому, що хтось прагне висвітлювати історичний процес з етноцентричних, а хтось – із антропоцентричних позицій. Проблема полягає в тому, що підручник, коли він доходить до школяра або вчителя, часто виявляється далеко не інтелектуальним продуктом лише одного автора, а продуктом узгоджених позицій. Тобто утворюється такий ланцюжок: спочатку автор подає рукопис; далі відбувається рецензування, подаються зауваження, які автор зобов'язаний врахувати. Далі з'являються відгуки фахівців, подекуди дуже критичні. І автор квапливо починає шукати вихід з цього становища, згладжує всі “гострі кути”, а в результаті авторське бачення нівелюється»²⁵.

Акцентувати увагу на творчих планах і перспективних проектах, або ще не реалізованих мріях, коли йдеться про таку масштабну особистість, як академік Валерій Смолій, було б занадто тривіальним і банальним. Ще з початку своєї наукової кар'єри він завжди бачив та розумів логіку розвитку історичної науки, умів прогнозувати її подальші шляхи й можливі трансформації. Він має на подив унікальне відчуття перспективних і популярних проектів. Ніхто не може пригадати, щоб якийсь дослідницький задум, ініційований В.Смолієм, застарів уже під час його реалізації, хоч, насправді, така ситуація досить часто виникала в гуманітаристиці, особливо у зв'язку з політичною нестабільністю в Україні. Перспективні проекти є, і вони будуть реалізовані, адже модерний етап розвитку історичної науки в нашій країні та світі відкриває нові теми для досліджень. Очевидна тенденція до сегментації колись єдиної історичної дисципліни на багато самостійних галузей: соціальна, політична, історія повсякденності тощо. Окрім того, з'являються нові методик та методології дослідження. «Але треба при цьому пам'ятати, – зауважує академік В.Смолій, – що той шлях, який пройшла західна історична наука, бере свій початок з кінця XVIII ст., а перші вагомні результати реально з'являються в XIX ст. Ми ж вважали, що подолаємо цей шлях у форсованому темпі – достатньо запозичити матрицю і накласти фактаж. Проте не завжди просте рішення – результативне. Незаперечно одне – українська історична наука неухильно і впевнено інтегрується в загальноєвропейський історіографічний процес»²⁶.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.